

Mirzə Şəfi nəğmələri: din və irfan

RUZİYƏ QULİYEVƏ

**AMEA Gəncə Bölməsi
Humanitar Tədqiqatlar
İnstitutunun Ədəbiyyat
Şöbəsinin müdiri,
filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Mirzə Şəfi Vazehin 220 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı 3 fevral 2014-cü il tarixli Sərəncamı müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcı insanlara sonsuz ehtiramını əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, Vazeh sənətinə verilən yüksək qiymətdir: “Vazeh Şərq poeziyasının çoxəsirlik ənənələrini layiqincə yaşatmış və yüksək insanpərvərliyi, mənəvi gözəlliyi tərənnüm edən diqqətəlayiq irs qoyub getmişdir. Onun yaradıcılığı Azərbaycanın Avropa ilə ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafında özünəməxsus yer tutur”.

Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən Gəncədə tarixi-mədəni irsin qorunması və təbliği istiqamətində aparılan işlərdən biri də Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə inşa olunan M.Ş.Vazeh Muzeyidir. Milli memarlıq üslubunda tikilən binanın ətrafında Mirzə Şəfi Vazehin adını daşıyan park salınmışdır. Muzeydə şairin həyat və yaradıcılığına aid materiallar və sənədlər toplanmışdır. Burada ayrıca “Divani-hikmət” guşəsi yaradılmışdır.

Böyük şair, mütəfəkkir, maarifçi-pedaqoq M.Ş.Vazehin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir.

Nəğmələri ilə Qərb dünyasını heyrətə salan böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Mirzə Şəfi Vazeh sənətinin ideya qaynaqlarını araşdırmaq və üzə çıxarmaq müasir vazehşünaslığın qarşısında dayanan aktual problemlərdən biri sayılır.

Mirzə Şəfi sənətinin sirlərindən danışarkən, ilk növbədə, onun irfan əhli, irfan yolçusu olduğunu diqqət mərkəzinə gətirməliyik. Çünki istər klassik Şərq ədəbiyyatında, istərsə də bütövlükdə türk mənəvi dəyərlər sistemində ilahi bağlılıq ön plana çəkilir. Mirzə Şəfi Vazeh də yaşadığı zamanın dar çərçivəsinə sığmır, Davud peyğəmbərin nəğmələrini xatırladan nəğmələrlə dünyanı dərk etməyə, ilahi sirlərdən agah olmağa can atır. Allaha tərəf aparan yollar isə çoxdur. Mirzə Şəfi Vazeh bunlardan ən əsasını – irfani dəyərləri ön plana çəkərək

daxili hiss-həyəcan, ruhi-mənəvi axtarışları ilə Rəbbinə üz tutur. Bu zaman hər şeyin fəvqində insanın qəlb dünyası dayanır.

İrfan əhlinin nəzərinə, məkan şərtidir: istər məscid olsun, istər meyxanə, fərqi yoxdur. Böyük Azərbaycan şairi, ustad Füzuli bu barədə deyir:

*Ayrı bilmisən, Füzuli, məscidi meyخانədən,
Şəhv imiş ol kim, biz səni əhli-irfan bilmmiş.*

/11, 215/

İrfan əhli zövq əhlidir. Zövq əhli isə fani dünyanın dərd-qəmindən uzaqlaşma bildiyi yeri özünə müqəddəs məkan sayır. Mirzə Şəfi də əhli əhli olduğundan ilahi nəğmələrlə Rəbbinə yaxınlaşır. Bu nəğmələr Haqqın sədasıdır, Tanrı kəlamıdır. Eyni zamanda, şairin ibadətidir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimdə bu barədə buyrulur: “Hər kəs izzət-qüdrət, şərəf-şan istərsə [bilsin ki,] şərəf-şan ancaq Allaha məxsusdur. Pak söz Ona tərəf yüksələr” /16, 35: 10/

Dünya fanidir, gəldi-gedərdir. Bu fani dünyada irfan əhli daim kədər içindədir. Qəm-kədəri yox etməyin əlacı isə gül rəngli bədədir:

*Hicran qəminin bədəyi-gülgundur əlacı,
Vazeh, danışıqlar bunu meyخانələr içrə.*

/2, 12/

Bu misralarda şair meyخانənin ariflər məqamı olduğunu diqqət mərkəzinə gətirir.

Mirzə Şəfi nəğmələri dalğa-dalğa səmadan enərək yerə nur saçır. Dünyamızı paklığa, saflığa səsləyən bu nəğmələr gərəksiz dini ehkamları vurub dağıdaraq məhv edirdi. Məhz bu səbəbdən də mühafizəkar və dar çərçivədən kənara çıxmağı bacarmayan din əhli və din xadimləri ilə Mirzə Şəfi arasında çox böyük bir uçurum var idi. Əslində, gerçək olan və Uca Tanrının bəyənədiyi nə varsa, Mirzə Şəfi nəğmələrində sevə-sevə tərənnüm edilirdi.

Nəğmələr peyğəmbərlik kəlamları idi. Amma bu kəlamlar sadə bir dildə – xalq hikməti vasitəsilə ifadə olunurdu. Öz vətəninə geniş yayılmasa da, Mirzə Şəfi nəğmələri Avropanı heyrətdə qoydu. Bunun səbəbi nədə idi? Yadıma salaq ki, bütün peyğəmbərlər öz vətənidə ilahi kəlamları yaymaq üçün nə qədər təhqirlərə və əzablara, işgəncələrə məruz qalırdı. Bu barədə müqəddəs İncildə buyrulur: “Heç bir peyğəmbər öz məmləkətindən və evindən başqa bir yerdə şərəfsiz deyildir”. (10)

N. Babayev. Mirzə Şəfi Vazehin portreti, Gəncə Tarix Diyarşünaslıq Muzeyi.

Vazehin özü yox, nəğmələri dünyamızı qarışdırıb dolaşdı. Nəğmələrlə cihad etməyin vacibliyini duyan böyük şair nəğmələri mühacirətə göndərdi. Çünki bu nəğmələr könüllərə yol tapmağı bacarırdı.

Qadiri Allahımız gözəlliklərin cəmidir. İnsan da gözəlliyi duyursa, gözəlliyə can atırsa, o zaman Tanrısına qovuşmuş olur. Axı bütün gözəllikləri xəlg edən Uca Xalığıdır. Yerini şərəbi də, nəğməsi də, məhəbbəti də Onun lütfüdür:

*Var Yerini şərəbi, nəğmə, məhəbbət,
Xeyir-dua verər səmə də əlbət.
Neçə ki ürəyini yerə bağladı,
Gərək Yer hüsnünə edərsən adət.*

(2, 50)

Klassik Şərq ədəbiyyatında, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatı və folklorunda şərəb, nəğmə və məhəbbət ilahi məqama yüksəlmək üçün bir vasitə sayılır. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında geniş istifadə olunan eşq bədəsi – buta qüdrət şərəbidir. Həmin şərəb insanı maddi dünyadan ayıraraq mənavi dünyaya aparır. Dünya məhəbbəti ilahi məhəbbətə çevrilərək insanı kamilləşdirir, ilahi sirləri açır, həyat eşqini alovlandırır:

*Məni yaşamağa çağırır meydır,
Könlümü oxşayan həzin bir neydır,
Mənə həyat sirrin anladan odur,
Məni alısdırıb-yandıran oddur.*

(2, 51)

Mirzə Şəfi dünyanı sevdi. Onun nəğmələrində həyat eşqi çox güclüdür. Çünki hər yarıldığı Uca Tanrının qüdrət əlamətlərini görür. Dini ehkamları əldə əsas tutan dindarlar yalnız o dünyanı mədh edir, o dünyanın xösbəxtliyini arzulayır. Vazeh isə ayaq basdığı, üstündə yaşadığı torpağı, başı üstündə çötir kimi dayanan səmanı seyr etməkdən zövq alır:

*Axmaqlar adətidir
O dünyanı mədh edir.
Gül camallı torpaq tək
Bir cahanı seyr etmir.*

(2, 61)

Öz nəğməsini oxuyurdu Mirzə Şəfi. Bu nəğmə başqalarına bənzəmirdi. Bu nəğmədən məscid qoxusu gəlmirdi. Bu nəğmələr qızılgül ötri saçırdı. İnsan ruhu bu nəğmələrdən qanad açıb göylərə uçurdu. Hər cür pislikdən, yamanlıqdan uzaq olan Mirzə Şəfi nəğmələri gözəlliklə dolu idi:

*Gözəllikdən söz açırım,
Pisliklərdən yan qaçıram.
Məscid dolu dava-şavır,
Qoy onlardan söz açmağa
Başqaları etsin həvəs.
Nəğmələrim eyləməz vəsf
Nə bir adlı-sanlı kəsi,
Var hərənin öz nəğməsi.*

(2, 63)

Ruh azaddır. Ruhun sədəsi olan nəğmə də azaddır. Məhz bu səbəbdən də Mirzə Şəfi nəğmələri dini ehkamlar qəlibinə sığa bilməzdi. Dünyanı, həyatı, yaşamağı sevən Mirzə Şəfi cahillər üçün əlçatmaz olan mənə aləmini sevvə-sevvə vəsf edirdi. Axı gözəllik olan yerdə Tanrı nəfəsi var:

*Ustad kimi heç kimsə mey zövqünü duyammaz,
Bizim gördüklərimiz cahil üçün əlçatmaz.
Şərəblə güllü çəman əfsanələrə bənzər,
Orda Tanrı nəfəsi, gözəllik ruhu gəzər.*

(2, 57)

Gözəllik özündə səcdə edən və gözəlliyə nəğmələr qoşan ustad sənətkar nəğmə diliylə dini eh-

kamlara meydan oxuyaraq, əslində, ilahi əmrləri yerinə yetirirdi.

İlahi nəğmələr Tanrıya unvanlanmış dualardır. Bu nəğmələr vasitəsilə insan öz Rəbbinə olan məhəbbət və şükranlıqını ifadə edir. Böyük müfəkkir, filosof və gözəl nəğməkar Mirzə Şəfi Vazeh də bu bəhəddəndir.

Mirzə Şəfi nəğmələrində vəsf olunan eşq və məhəbbət qədim və orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında aparıcı xətt kimi nəzər-diqqəti cəlb edən ilahi məhəbbətdir. Məhz buna görə də Mirzə Şəfi nəğmələri Davud peyğəmbərin nəğmələrini, bütün peyğəmbərlərin, o cümlədən də İsa Məsihin təbliğ etdiyi Allah kəlamlarını yada salır. Eyni zamanda, müqəddəs “Qurani-Kərim”dəki “Ər-Rəhman”, “Əş-Şəms”, “Səbə”, “Ən Nəcm”, “Əl Ləyl” və başqa surələrdə olan hikmət nəğmə diliylə təkrarlanır.

Heç şübhəsiz ki, Mirzə Şəfi nəğmələri Allah kəlamıdır. Rəbbini sevvə-sevvə ona nəğmələr qoşan və bu nəğmələri çox böyük sövqəli oxuyan ustad sənətkar Uca Tanrının yaratdığı sayısız-hesabsız gözəlliklərdən söz açır. Onun nəğmələrindən bütün səmavi kitabların və xalq hikmətinin nuru süzülürdü. Mirzə Şəfi nəğmələri səmavi nəğmələr idi. Bu nəğmələrin səhri və möcüzəsi onda idi ki, bütün xalqlar Mirzə Şəfi nəğmələrini sevvə-sevvə oxuyurdu. Çünki nəğmələr Uca Tanrıya olan sonzə məhəbbətin bədii ifadəsi idi.

Mirzə Şəfi görünən və görünməyən, maddi və qeyri-maddi aləm arasında nəğmə körpüsü salırdı. Bu körpüdən keçən hər kəs nəğmələrlə saflaşır, kamilləşir və Rəbbinə qovuşurdu. Nəğməni eşidənlər duyurdu ki, Tanrı əzəmətlidir, qüdrətlidir və gözəlliklərin cəmidir. Əgər Tanrı öz bəndəsinə bu qədər nemətlər öta edibse, bu böyük məhəbbətin müqabilində qul öz Ağasını necə sevməyə bilər? Axı ulduzlarla dolu səmə də, gül-çiçəklə bəzənmiş Yer üzü də yalnız və yalnız insana xidmət etmək, onun könlünü oxşamaq üçün yaradılmışdır. Bu, Uca Yaradmanın insanlığa lütfü deyilmir:

*Ayağımız altında gül-çiçək açar,
Ulduzlar başımız üstə sayırsar.
Birisi yaxından bizləri oxşar,
O biri uzaqdan hey salamlasar.
Necə xoş bir aləm, hər qadambaşı
Sevinc gülmüşdür, qayınayır-daşır.
Ulduzlar səmada bir dəstə çiçək,
Gedir mənim ilə, gedir yanas.*

(2, 47)

Mirzə Şəfi Vazeh Fridrix Bodenstedt şəirlərini oxuyur. Bodenstedtin 1850-ci ildə yazdığı "Şərqdə 1001 gün" kitabından illüstrasiya

Kainat Allahımızın əmri ilə yaradıldı. Günəş onun əmriylə nur saçdı, qızılgülə ilahi rənglər verən də odur. Odur gül-çiçəyə də, cəmi xəlg etdiklərinə də can verən, ruh verən, yaşadan. Çəməndəki gül-çiçək belə şükranlıq əlaməti olaraq yalnız və yalnız Ona sarı boylanır. Öz gözəlliyi ilə, nuru ilə dünyamızı məhəbbət işığına qərğ edir:

*Rəbbimin əmriylə Günəş də yanır,
Küllü-ələm şəfqətdən nurlanır,
Tanrının əmriylə qızılgül rəng-rəng,
Çəməndə gül-çiçək yenə boylanır.*

(2, 47)

Uca Tanrı xəlg etdiklərini ilahi tarazlıqda yaratdı. Və bu tarazlıq vasitəsilə dünyamızı nizama saldı. Məhz bu səbəbdən də dağların öz hikməti, küleyin öz hikməti, quşların öz hikməti, dənizin öz hikməti var. O hikməti duyan Mirzə Şəfinin nəğmələri də hikmətlidir. O da, cəmi xəlg olunmuş karimi, Rəbbin əmrindən yarandı. Bu nəğmələr ona görə verildi ki, Allah kəlamı məhəbbət diliylə insanlığa çatdırılsın. Qulaqlar Mirzə Şəfi nəğmələri vasitəsilə Rəbbin səsinə eşitsin:

*Onun əmri ilə dağ qatar-qatar,
Yer üzündə ucaldıq ucalar.
Küləyə əmr edib, qoy əsib-coşsun,
Həyat cana gələr, min rəngə çalar.
Quşa uçmaq üçün verild qanad,
Danizin öz sasi, bir ahangə bax!
Məna nəğmələrim gəzəlt oldu ki,
Qoy bu nəğmələri eşitsin qulaq.*

(2, 47)

Mirzə Şəfi dünyanı sevdi. Dünya gözəlliklərini qiymətləndirməyi, Rəbbinə şükranlıq etməyi bacarırdı. Dünyada duyduğu hər cür zövq-səfaya görə Rəbbinə dualar edir. Bu dua-nəğmələrdə gördüyümüz bədə, mey kəlmələrdə rəmzi mənada işlənilir. O yerdə ki Tanrı nəfəsi var, o yer gözəlliklərlə doludur. O yerin şərabı da adı şərab deyil, qüdrət şərabıdır. Ona görə də cahillər mey zövqünü ustad kimi duya bilməz. Cahilə duymaq qüdrəti verilmədi. Onun üçün mənə aləmi, ruhani dünya ayrı-cətməzdir. Mirzə Şəfi isə gözəlliyi duyur, mənə aləminə baş vuraraq o ummandan incilər çıxarmağı ustalıqla bacarırdı. Adı insanları görə bilmədiklərini görür, yerin şərabı da, gözəllikləri də nəğmələrdə ilahi dəyər qazanır. Burada şərab da, mey də ruhun dediklərini insana çatdırmaq üçün vasitədir:

*Ustad kimi heç kimsə mey zövqünü duymamaz,
Bizim gördüklərimiz cahil üçün alçatmaz.
Şərabla güllü çəmənlərə bənzər,
Orda Tanrı nəfəsi, gözəllik ruhu gəzər.*

(2, 57)

Göründüyü kimi, Mirzə Şəfi nəğmələri bütün peyğəmbərlərin təbliğ etdiyi Allah kəlamıdır. Böyük sənətkar bu nəğmələrlə Tanrının əmrini insanları arasında yayırdı.

Mirzə Şəfi Vəzeh yaradıcılığını araşdırmaq baxımından onun "Məktub", yaxud sonralar "Həsb-hal" adı ilə tanınan əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Səculi (qafiyəli) nəsrilə yazılan məktub, yaxud həsb-hal haqqında deyilir: "Mirzə Şəfi Tiflisdə ikən bir qızı sevmişdir. Onlar bir müddət bir-biri ilə dostluq etmişlər. Nəhayət, qızı kənd əhliindən olan dövlətli bir oğlana ərə verib onları ayırmışlar. Bu həsb-hal həmin münasibətlə yazılmışdır. Əsər üç dildə - Azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmışdır" (1). Diqqətə nəzər saldıqda aydın görünür ki, əsasən fars və Azərbaycan dillərində qələmə alınmış məktublarda təsvir olunan eşq klassik Şorq ədəbiyyatından gördüyümüz ilahi eşq,

ilahi məhəbbətdir. Burada qız - qadın obrazı ilahi məhəbbəti vermək üçün vasitədir. Məktubun əvvəlində ərəbcə yazılan iki kümlə isə Qurani-Kərimdən "əl-Leyl" surəsindən götürülmüşdür: "Və-ləyliyi iza yəğsa" (Tərc.: "And olsun bürünməkdə olan gecəyə!"), "Və-nəhəri iza təcəllə!" (Tərc.: "And olsun cilvələnməyə başlayan gündüzdə!"). Bu iki ayənin tərcüməsi yanlış verilmiş, eyni zamanda, məktubun başdan-başa üç dildə yazılması fikri irəli sürülmüşdür. Qeyd etdiyimiz ki Quran ayəsini nəzərə almasaq, əslində, əsər iki dildə - Azərbaycan və fars dillərində yazılmışdır.

Məktub doğrudanmı Mirzə Şəfinin dostluq etdiyi, yaxud sevdiyi bir qıza yazılmışdır? Əgər belədirsə, onda "kənd əhlinə verilmiş qız" necə şəhərbəşəhər düşə bilirdi?

*Ey şöhrəyə-şəhr, az çə şodi şəhr-beşəhri?
Kal bədri iza sirtə fəsrirtə kahiləli.
Dür az to ağər dide çənin xumə cəğər rixt
Ma tünzürü qəd vaxəkə illa bexəyali.*

(2, 37)

*Ey şəhərin şöhrət, düşdüün şəhərbəşəhər?
Bədirlənmiş ay idin, niyə döndüün hilalə?
Göz axıdar səndən ayırı ciyər xanı,
Üzün görmək istəyən dönməlidir xayalə.*

(2, 43)

Həsb-hal bu sözlərlə başlayır: "Məhe nosəfərəm!" (Yeni səfərə çıxan ayım!). Bir qədər sonra yenə həmin fikrə qayıdan Mirzə Şəfi bədirlənmiş ayı hilalə bənzərdərk onun şəhərbəşəhər düşdü-yünə təəssüflənir. Bu məktubda hansı sirlər gizlənməmişdir? Şair: "Hansı yolun torpağı ərşi-fələyə qalxır sənin al kəhərinin ayaq tozu altından? Hansı mənzil başında müşk qoxuyan tellərinin ucundan bəhsə girir Çin səhrası", - deyəndə nəyə işarə edirdi? Bütün bunlar adı bənzətmə idimi? Yoxsa, başqa bir hadisəyə işarə idi?

Mirzə Şəfinin "Məktub" u adı məktub idisə və doğrudan da sevdiyi qıza ünvanlanmışdısa, nə üçün üç dildə yazılmışdır? Bu məktubdakı rəmzlər açıq-aydın göstərir ki, məktub daha ciddi məsələlərdən soraq verir.

Mirzə Şəfi məktubda el arasında tez-tez işlənən: "Gözənd uzaq, könüldən irək" - məsəlini yada salır və bu məsələ heç cür rəziləşə bilmir: "Bu məsəl qələtdir ki, deyərək gözənd gedən könüldən də gedər. Madam gözəyidin, gözde idin, indiki gözənd getdin, könüldəsən".

Şifahi xalq ədəbiyyatına yaxından bələd olan Mirzə Şəfi cinas qafiyələrdən ustalıqla bəhrələnilir:

*Məni eşiqin oduna yandırdın,
Çünki gördün yanırım, yan durdun.*

(2, 45)

Məktub nə münasibətlə yazılmışdır? Vəzəhi bu qədər yerindən oynadan hansı səbəb idi? Gözdən gedən, amma könüldən getməyən nə idi? Kimi haraylayırdı ustad: "Qayıt, qayıt, Günəş doğsun! Camalından pərdəni at. Yəne ver zinət yarsız qalan məclisinə ariflərin. Heç yeridir, nə kəsmisən öllərini?" (2, 45)

Mirzə Şəfi məktubun sonunda yenə də pərdəli şəkildə öz sirlərini gizlədir. "Yusif-Züleyxa" əhvalatını yada salmaqla qəlbində gizli saxladığı sırta işarə edir: "Yusifin gözəlliyini görəndə şəhərin bütün qadınları artıq Züleyxanı qınaya bilmədi. Hamı turunc yerinə öz öllərini kəsdı."

Bütün bu dediklərimizi yekunlaşdırsaq, bələ bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Mirzə Şəfi öz "Divanı" nı F.Bodenstedtə bağışladıqdan sonra niğaranlıq keçirir. "Məktub" da gördüyümüz gizli işarələr də onun narahatlığını əks etdirir. Əslində, Mirzə Şəfinin yazdığı bu məktub hər hansı bir şəxsə ünvanlanmışdır. Gəncəli ustadın uzaqgörənliyi "Divanı" nın sonrakı taleyindən xəbər verirdi. O bildirirdi ki, nəğmələr heyrtəmiz dərəcədə, ağıla-gəlməz sürətlə yayılacaq. Qərb dünyası bu nəğmələrin səhrinə düşəcək. Nəğmələr öz müəllifinə böyük şöhrət gətirəcək. Amma o nəğmələr ilkinliyini itirəcək, böyük bir qismi əcnəbi dildən doğma dilə çevriləcək: Bədirlənmiş Ay hilalə dönəcək: Ona görə də Mirzə Şəfi "Divanı" nı - "Yeni səfərə çıxan ay" adlandıraraq dalınca göz yaşları səpirdi:

*Getdin nəzərimdən, göz yaşım ürəkəndə rəvan,
Qaydadır, su səpərlər səfərə çıxan zaman.*

(2, 43).

Mirzə Şəfi nəğmələri haqqında söylədiklərimizi yekunlaşdırsaq, bələ bir qənaətə gəlmək olur ki, şairin həyatı haqqında məlumat yalnız mənbələrdən deyil, eyni zamanda, onun qələmindən çıxan nəğmələrdən də öyrənmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Şəfi Vəzeh. Nəğmələr. Bakı, Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı. 1961.
2. Mirzə Şəfi Vəzeh. Qızılgül etirli nəğmələr. Təcrümə edən: R.Quliyeva, Gəncə, Elm, 2014.
3. Bodenstedt F. Mirzə Şəfi haqqında xatirələr. Alman dilindən təcrümə edən: A.Bayramov, Bakı. Yazıçı, 1987.
4. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı. Tərtibçilər: R.Həsənova, T.Əhmədov. Bakı, 1992.
5. Qasımrzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1974.
6. Kəçəri F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Elm, Bakı, 1978.
7. Quliyeva R. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikasına. Gəncə, 2007.
8. Zəbur. Kitab şirkəti, Bakı, 2003.
9. Qurani-Kərim. Ərəbcədən təcrümə edənlər: Z.Bünyadov, V.Məmmədaliyev. Bakı, 1992.
10. İncil. Təcrümə edən: Mirzə Xəzər. Bibliya Təcrümə İnstitutu, Stokholm.
11. Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, II cild. Tərtib edən: H.Araslı. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958.
12. Poetik məclislər. Toplayanı və tərtib edən: N.Qarayev. Bakı, Yazıçı, 1987.
13. Guliyeva R.Z. Mystery of the creation of Mirza Shafi Vazeh. Teoretik əskav i prikladnava nauka. №4 (024) 2015. c.57-59. Ostersund Sweden.
14. Guliyeva R.Z., Şirinova E.M. About heritage of Mirza Shafi Vazeh. Materiali x mezinbrodnaydesko-prakticka konferencie "Aktublnn vymo enostvetu -2015" dil 9 Filologicke vkdu. Praha 2014., pp.103-104.
15. Guliyeva R.Z., Abdinova S.S., Najafova V. Mirza Shafi Vazeh and sacred law. Materials of the international scientific and practical conference "Modern Evropean science-2014" sheffield science and education LTD 2014, pp.46-48.
16. Guliyeva R.Z., Şirinova E.M. Ideology Sources of The Creation of Mirza Shafi Vazeh. Theoretical & Applied Science. Philadelphia, USA. 2017, səh 193-195.